

Domonkos László

Részlet a szerző *Gúzsbantánc – A magyar irodalom története 1956–2021* című, megjelenés előtt álló munkájából

Bumm! – 1967 utolsó napjaiban ez volt Magyarországon az általánosan elterjedt újév-köszöntés. BUM, boldog új mechanizmust – a lassan „betörni” kezdő ország-lakosság talán legelső, a kádári hatalom irányába mindenképpen, egyértelműen pozitívnak minősíthető visszajelzése. Azonosulást, „drukkolást”, és – legfőképpen – reménységet kifejező össznépi megnyilvánulás, a bolti eladóktól a hivatalnokokon át a szilveszterező összejövetelre készülő baráti értelmiségi társaságokig. Mint ha mindenki ösztönösen, előre megérezte volna, ami be is bizonyosodott: 1956 óta a legfontosabb esztendő következik. Olyannyira lényeges, hogy minden előre nem várt – külhoni, nyugati-keleti – fordulatával hatásait igen-igen sokáig (bizonyos fokig máig) éreztető. 1968 fogalmi jelkép-esztendővé lett, olyan szimbólum-év, amelyről generációt, „eseményeket”, neveznek el, amely sok szempontból viszonyítási ponttá válik, „történelmivé”, előbb idézőjelesen, idővel anélkül.

Alig egy tucatnyi esztendővel a nagy robbanás után az „új gazdasági mechanizmus” keltette, inkább ösztönös-tudatalatti, mintsem tudatos reményeknek persze van némi halovány alapja. Valószínűleg nemcsak Lukács György hihette – ha ő az ősmarxista gondolkodási sémák rabulisztikájával fogalmazta is meg – , hogy a gazdasági reform maga után fogja vonni a politikait, hiszen a gazdasági alap változásait követik majd a felépítményben, azaz a politikában bekövetkező változások... (A nagy várakozások persze a Kádár-rendszerben oly könnyen váltak hiedelmekké, gondolkunk csak az 1963-as „nagy amnesztiát” vagy a hruscsovi „olvadást” kísérő remények szétfoslására, vagy akár például a gazdasági reformot nemsokára, már 1972-ben látványosan leállító „visszafordulat” hatására – 68 után már egyre kevésbé reménykedett bárki is, történjék bármi...) A konkrét történések alig néhány hónap leforgása alatt – felgyorsult eseményekkel bár, de a lényegre tekintve elég egyértelműen – tisztába tettek mindent. Az illúziók, amelyek a magyar irodalom érdemi művelőinek körében egyébként sem tengtek éppen túl az elmúlt tucatnyi esztendő leforgása alatt, nemcsak tovaröppentek, de úgy foszlottak semmivé, mintha még embriónyi, átmeneti állapotukban sem léteztek volna soha.

Hogy mindebből az irodalomban ekkor mi és mennyire látszott, könnyű megválaszolni: szinte semmi és semennyire. Elsősorban persze azért, mert a történések művekben manifesztálódott lecsapódásai, literatúrai értékkel bíró feldolgozásai időt, köztudottan némi történelmi távlatot kívánnak (az ésszerű és ha nem is élet-, de em-

beri életvitelmentő öncenzúra könyörtelen létéről nem is szólva). Ám az okok között majdnem ekkora súllyal szerepel az 56-ot követő időszak ekkorra már mindinkább általánossá váló szemléleti-közérzeti változása – minden „eredményével” együtt – is, ami a későbbiekben már bizonyítékerejűvé vált: amennyire 1956-nak – a lesajnáló-cinikus megjegyzések dacára, hogy lám, a rendszerváltás után kiderült, semmi sincs az asztalfiókokban – igenis jócskán van (ha váltakozó színvonalon is) nyoma-emlékműve a kádári és posztkádári időkől Karinthy Ferenc (1921–1992) *Budapesti őszétől* Benedikty Tamás *Szuvenírjéig*, Simonffy András (1941–1995) *Rozsda őszétől* Karácsony Gábor (1935–2015) *Ötvenhatos regényéig* és Borbély László (1968–) több írásáig), 1968-nak alig: Nagy Gáspár (1949–2007) méltatlanul kevésbé értékelt, kiváló – sajnos, torzóban maradt – 68-as nemzedéki regényének, az 1995-ben(!) megjelent *Augusztusban, Ludvík Jahn nyomában (legény-részlet)* című kötetének kivételével jószerével nincs a történeteket feldolgozó komoly irodalmi alkotás. (Utóbbi, igen jelentékeny alkotásról elmondandó: megszületésében döntő szerepet játszott a 68-as invázió sokkja, Nagy Gáspár saját bevallása szerint ebből a traumából kiindulva kezdett el 56-tal is foglalkozni...)

A 68-ban megjelent könyvek egy korábbi lélek- és tudatállapot megjelenítéseit tükrözték: a hatvanas évek közepén – netán még előbb – született alkotások, ha történelmi esztendőben láttak is napvilágot, még közvetett „historikus” hatást sem igen gyakorolhattak sem az olvasókra, sem a kortársi művekre figyelő pályatársakra: így aztán igazából nincs érdemi-gyakorlati jelentősége, hogy olyan kiváló regények például, mint Kardos G. György (1925–1997) *Avraham Bogatir hét napja* című munkája vagy akár az egyik legnagyobb erdélyi költő, Farkas Árpád (1944–) *Másnapos ének* című kötete – de még a délvidéki Burány Nándor (1932–2017) más szempontból korszakos jelentőségű, ebben az összefüggésben mégis e sorba tartozó, *Összeroppanás* című regénye – Csurka István *A ló is ember* című, több mint jellemzően egyszere „pestiesch” és „csurkai” kötetével vagy a felvidéki Fábry Zoltán (1897–1970) *Stószai délelőttök* című (más szempontból viszonylagosan) ugyancsak „korszakos” könyvével együtt – egytől egyig ebben az évben jelent meg.

1968. január 5-én a korábbi – alig másfél éve – szlovákiai első titkárt, Alexander Dubčeket a csehszlovák kommunista párt központi bizottságának első titkárává választják. Négy nap sem telik bele, január 9-én Aczél György és Sándor József a Szovjetunióban megbeszéléseket folytat Rákosi Mátyással, a magyarországi helytartó párt 1945 és 1956 közötti vezetőjével esetleges hazatérésének feltételeiről. Rákosi már korábban kötelezettséget vállalt arra, hogy lemond mindenféle politikai tevékenységről. Dubček előbb 22-én Tapolcsányban, majd február 4-én Pozsonyban és Komáromban tárgyal Kádár Jánossal. Február 16-án Romániában megszüntetik az 1952 óta fennálló magyar autonóm tartományt. Márciusban a sajtószabadságért és a demokráciáért diáktüntetések kezdődnek Varsóban, Gagarin vadászgépével lezuhan és szörnyethal. Áprilisban Memphisben agyonlövik Marthin Luther King néger polgárjogi vezetőt.

Májusban kitörnek Párizsban a diákzavargások, országos méretű sztrájk, rombolások, erőszakoskodások – a hippy-mozgalom és a zűrzavaros-anarchisztikus ideológiák fanyar gyümölcse kezd beérni... Júniusban Los Angelesben lelövik az öt éve, 1963 novemberében meggyilkolt J. F. Kennedy elnök fivérét, Robert Kennedy szenátort. Közben zajlanak a korábbi nemzetközi zenei versenyről prágai tavasznak elkeresztelt reformfolyamat csehszlovákiai eseményei, demokratizálásról, új nemzetiségi politikáról, sajtószabadságról van szó (utóbbi látványos eredményeket is produkál: a vezető ellenzéki orgánummá lett *Literárni Listy – Irodalmi Újság* – más lapokkal együtt közlésezi a 2000 szó című felhívást, mely értékeli a demokratizálás eddigi vívmányait, és figyelmeztet a reformot fenyegető veszélyekre, ugyanez a lap júniusban, Nagy Imréné kivégzésének tizedik évfordulóján a szovjet gyarmatbirodalomban elsőként rehabilitálja nyilvánosan a forradalom miniszterelnökét). Júniusban Belgrádban és más jugoszláv egyetemi városokban vannak tüntetések, július végén a szovjet–csehszlovák viszony már pattanásig feszült – és alig egy hónap múlva bekövetkezik az elkerülhetetlen: a szovjet hódoltság maradéktalan érvényesítése – errefelé is. Augusztus 20-áról 21-ére virradó éjszaka a szovjet hadsereg négy hódoltsági haderő – keletnémet, bolgár, lengyel, magyar – segédletével, mintegy 200 ezer katonával és ötezer harcokocsival megszállja Csehszlovákiát. A Duna elnevezésű hadműveletben a Magyar Néphadsereg 8. (zalaegerszegi) lövészadosztálya vesz részt, mintegy 11 ezer fővel, 155 páncélossal, 200 löveggel és aknavetővel, továbbá ezer gépjárművel. És mintha mi sem történt volna, persze ugyanekkor ismét táncdalifestivál van Budapesten, az Illés együttes elsőpró sikerével. („*Amikor én még kis srác voltam.*”) Októberben Mexikóban olimpia, novemberben egy Richard Nixon nevű figura nyeri az amerikai elnökválasztást.

Eseménydús időszak. Közben már Magyarországon is van kóla (az eredeti silány utánzata) és Infecundin néven forgalomba kerül az első hazai gyártású hormonális fogamzásgátló tableta, hatalmas siker Koós János slágere, a *Kislány a zongoránál*, hasonlóképpen az Omega együttes dala, a *Ha én szél lehetnék...*

Az irodalomban a reakciók minderre augusztus 21-e után kulminálnak. Méghozzá lényeg és jelenség dialektikájának különleges magyar fénytöréseiben. Kiss Gy. Csaba azt írja, „ezekben a napokban a magyar írók is a rádió csüggtek”, Karinthy Ferenc többek között ezeket jegyzi fel naplójába: „...a magyar rádió egy rövid és cinikus közlésen kívül semmit sem mond. A kommunista mozgalom az utolsó morális szavát is elvesztette. (...) Undorodom, utálkozom. Beteg vagyok, rosszul vagyok. A gyomrom kavarog, lázam van. Morbus politicus.” Akadt persze, akire másképp hatottak a történetek, a végső, gyér számú maradék illúzió végleges és végérvényes semmivé foszlásának bizonyossága: a nemsokára részletesebben tárgyalandó Utassy József *Ember az őszben* (másik változatában: *Hit-fogyatkozás*) című versében – Kiss Gy. Csaba szavaival – „minden önáltatás nélkül néz szembe a történetekkel”: „Győzelem?! Harminc ezüsttel győztek! / Éneklek hát: júdás idő ez.”

A magyar szabadságharcos irodalom nagyjából 1983-tól napjainkig tartó szakaszának egészen a közelmúltig legelső embere, Csoóri Sándor ezekben az időkben 38 éves múlt. Pályája csúcsa felé közeledik, de még jócskán innen a nagy műveken és a nagy művészi-szabadságharcos magyar teljesítményeken. A későbbi nagy élet genézise – a lényeg – azonban éppúgy látszik a jelenség-szintű 68 augusztus végi cselekvésekben, mint a *Tudósítás a toronyból* vagy az *Izzapeső* oldalain. És a döbbenet: hogy Csoórral együtt, véle kölcsönhatásban a kortárs magyar irodalom erkölcsi – és így, közvetett-áttételes módon – színvonalbéli oldala is árulkodóan (és igen-igen sajtószerű módon) megmutatkozik egy hirtelen-váratlan kiéleződött, bennünket igen erőteljesen érintő történelmi helyzetben. A művek, a később esztendőik műveinek ismeretében szemlélve ezt a több mint rendkívüli irodalmi reakcióegyüttest, kijelentendő: nem is oly sokára hűen tükröznek majd igen sok mindent, ami 68 augusztusáig legalább úgy és annyira visszautat, mint a 12 évvel korábban történésekre...

Csoóri, amint meghallja a hírt, jó barátjához, Tornai Józsefhez (1927–2020) siet, együtt mozgósítják (akkor még) szintúgy jó barátjukat, Gyurkó Lászlót (1930–2007), Csoóri pedig felhívja a népi íróktól jócskán elfajzott Darvas Józsefet, ezidő tájt az írószövetség elnökét, akiről ezt mondja: „szociográfiai írásaim alapján kedvelt engem, és mindenáron regényírot szeretett volna belőlem faragni.” Ami ezután történik, történelmi dokumentum gyanánt érdemes a szó szerinti idézésre: „arra kértem, hívjon össze húsz magyar íróat a nehézsúlyúak közül, és ez a húsz író tudassa a világgal, hogy van egy másik Magyarország is, amelyik nem vonult be Csehszlovákiába, mert a prágai tavaszt az 1956-os magyar események szelídebb és kicsiszoltabb folytatásának tekinti.” Darvas csak annyit mondott: „– Értelek, de ez bonyolultabb ügy, mint ahogy gondoljátok. Ma hétfő van, gyere be szerdán, majd megtárgyaljuk.” Csoóri ki-tör: „– Kedves József, az késő! A tüzet azonnal el kell oltani! A veszedelemnek nincs logikája!” Darvas még egyszer megismételte: „– Gyere be szerdán!” Csoóri hozzáfűzi: „Úgy viselkedett, mint aki tudja, hogy minden mondatát lehallgatják.”

Irodalmi életkép 1., 68 augusztusának Magyarországaról...

A 2-es számú:

Csoóriék azonnal indulnak, felkeresni Illyés Gyulát. Ő Tihanyban van. Akkor jön előbb Veres Péter (1897–1970). Aki azonnal fogadja a nála jó harminc évvel fiatalabb alkalmi delegációt. Arra kéri: csatlakozzon hozzájuk, tegyenek közzé – Tornai ismeretsége révén – az eurokommunista, a szovjetekkel szembenálló olasz kommunista pártlapban, a *l'Unitá*ban egy húszsoros tiltakozást az invázió ellen. „Hosszú csönd után azt mondja Péter bácsi: – Hogyan nyilatkozzam és hogyan tiltakozzam húsz sorban, amikor külföldön senki se ismeri a nevemet? – A nyilatkozat elterjedése után, öt perc múlva már százazrek ismernék Veres Péter nevét – szóltam közbe. – Jó, jó, de azt se felejtsetek el, hogy Magyarország fölé két égbolt borul. Az egyik a nagyvilágé, a másik a hazánké. S nekünk egyszerre kell mind a kettőre figyelnünk.

Álszent volnék, ha azt állítanám, hogy nem figyelnek rám néha-néha fontos ügyekben. Figyelnek. De ha én most átugrom a kerítést, elveszíthetek mindent, és kicsi jót se csinálhatok többé. Nem a félelem húz vissza, hanem az aggodalom. A régi kisantant népei akkor is gyűlölnének minket, ha kipucolnánk a csizmájukat vagy a bakancsukat. Ha egyszer is elismernék, hogy a hozzájuk került magyarokkal miket műveltek öt évtized alatt, nem kételkednék a közeledésükben, de így csak a csalódásunk szaporodna.

Péter bácsi kikísért bennünket az utcára, s annyit mondott csak:

– Köszönöm, fiúk, hogy megtiszteltek...

Életemben először láttam elfátyolosodni a szemét."

Lássuk be: a látszólagos eredménytelenség dacára – volt miért elhomályosodni a 71 éves Veres Péter szemének... Nemcsak a fiatalság belé helyezett bizalma, de az immáron végérvényes bizonyosság szívmengető ténye miatt is: van folytatás, vannak folytatatók, „a vonal” folytatódik – alighanem túrhetően végezték ők a dolgukat Illyéssel, Némethel, Kodolányival meg a többiekkel...

A 3-as számú korabeli irodalmi életkép következik.

Csoóri úgy emlékszik, augusztus 25-én sikerül lejutniuk Illyéshez a Balatonra, Gyurkó László, valamint Sára Sándor (1933–2019) felesége, Szegedi Erika és Kósa Ferenc (1937–2018) japán felesége, Itomi Shinobu társaságában. Illyés „a maga sziporkázó, szellemes észjárása szerint kezdte, mint mindig: – Ha nem csalódom, önök most azért jöttek hozzám, hogy üzenjek hadat a Szovjetuniónak. – Igen, azért! – válaszoltam. – Erika táskájában van az alaposan kidolgozott haditerv. – Akkor térjünk a tárgyra! Elmondtam fölsült próbálkozásunkat az Írószövetséggel, Darvassal, Veres Péterrel. Valójában nekünk kellett volna tiltakoznunk legelőször Csehszlovákia lerohanása miatt, mert a prágai tavasz 1956 folytatása volt, és a térségben ilyesmi még nem történt soha.” Illyés a következőket mondja: „– Megértelek benneteket, de én súlyosabb múltat cipelek, mint ti. Engem, amikor azért mentem Csehszlovákiába, hogy a kitűnő költővel, Nezvallal találkozzam, porig aláztak. Rám szóltak: ne beszéljek magyarul. És szeretném még azt is a tudomásotokra hozni, hogy 1956 véres letiprása után két vagon gumibotot küldtek ajándékba a magyar karhatalmistáknak. Két vagon gumibotot. – A szolidaritás ilyen helyzetekben lelki meglepetést is okozhat – veti közbe Gyurkó Laci. – Nem vitatom – mondja Illyés. – De az én számlámat már megbocsáthatatlan kifakadások terhelik. 1966 novemberében a New York-i PEN-tanácskozások befejezése után az egyetem aulájában egy európai küldöttség két tagja hívott meg a nagykövetségükön tartandó fogadásra. Bármilyen kínos volt is, azt mondtam nekik: Egy olyan ország ünnepségére, ahol a magyarokkal milliószámra úgy bánnak, mintha alacsonyabbrendű emberek volnának, magyar ember nem teheti be a lábát.”

Száz szónak is egy a vége, Csoóri kénytelen összegezni – és folytatni: „Illyéstől fölszabadultabban, de üres kézzel jöttünk haza Budapestre. A Luxor kávéház előtt

összetalálkoztam Eörsi Pistával, s rögtön lerohantam, hogy az *Unitának* szánt húszsornyi tiltakozásunkat ő írassa alá Lukács Györggyel. Délután két óra felé járt az idő, s Pista azt mondta első hökkenetében, hogy Lukács György ilyenkor alszik. – Most az egyszer fölébresztheted – veregettem meg Pista jobb karját. – Igazad van, máskor meg a történelem szokott aludni. Jó, megyek és beszélek az Öreggel.

Eörsi azzal a hírrel jött vissza, hogy Lukács György írt már Kádárnak egy hétoldalas levelet, amelyben rossz lépésnek tartja Magyarország bevonulását Csehszlovákiába. Eközben Gyurkó László pedig Aczél Györgyhez szaladt föl, hogy közölje vele: ha néhány magyarországi értelmiségi elítéli a bevonulást, hasznára válhat Magyarországnak. Aczél rémülten fogadta Lacit, és még egy államtitkot is elárult neki. Nem olyan régen járt Dubček Magyarországon, akit levittek Kádárék a Balatonhoz, Siófokra. S az első délután, jó messzire a parttól, négyen ballagtak be a vízbe, Dubček, Kádár, Aczél s egy tolmács. Kádár megpróbálta megértetni Dubčekkel, hogy azokkal ott, Keleten nem lehet egyezkedni. Kádár nyersen beszélt a víz közepén, hisz nincsen olyan ügynök-lángelme, aki le tudná hallgatni őket. Ott szóba jött már a bevonulás is. Dubček nem válaszolt egy árva szót sem nekik, de egyszer csak kiúszott közülük, jelezve, hogy nem ért egyet velük. Ezzel vége lett a titkos megbeszélésnek.” Csoóri hozzáfűzi: „A késői jólétesülés után egy milliméternyivel se jutottunk közelebb az elképzelésünkhöz. Megtörtént, aminek meg kellett történnie.”

Igen: consummatum est, elvégeztetett, tehetnénk hozzá.

A történeteknek – és 1968 nem akármilyen fordulatokat hozó esztendejének – van persze egy másféle, „konszolidáltabb” irodalmi olvasata is. Nevezetesen a tény, hogy alighanem az égvilágon semmiféle más törvényszerűség nem érvényesült az 1956 utáni ellenforradalmi szovjet gyarmati rendszer Magyarországnak irodalmi életében, mint amit Gombos Gyula már többször idézett, briliáns elemzésében – a felszínen, első olvasásra csak „a tömegekre”, a lakosságra vonatkozóan, mélyebb és átvittebb értelemben azonban a szellemi életet és annak vezérhajóját, az irodalmat illetően is – a következőképpen fogalmazott meg: „Szemlátomást az ország hangulata ismét változott; nem vissza az Ötvenhat utáni hősi komorságba, hanem a lélektelenülő csüggedésbe, mely már nem azért nem remél, mert nincsen kézzelfogható oka rá, hanem mert félvén az újabb csalódástól, még reménykedni is fél. Az ország süllyedése e magát megadásba 1968 tavaszán, Csehszlovákia megmozdulása idején, pár hónapra megállt. Még a remény is felütötte a fejét. De mennyivel több gyanakvással és kétséggel küzdve már, mint a hatvanas évek elején! Hogy utána, az orosz katonai beavatkozás nyomán, mely oly brutálisan igazolta a gyanakvást, az ország egy fokkal mélyebbre süllyedjen abba az ólmos csüggedésbe, mely épp azt oltja ki, amire kis nemzetnek e helyzetben a legnagyobb szüksége volna: a csöndes akaraterőt és a messzebbnéző gondolkodást. E lelkiállapotba látszik most beólmosodni az ország. Zöme mind érdektelenebbül nézi mindazt, amit a Párt fölötté művel. Legfel-

jebb itt növekvő cinizmus, ott növekvő félelem keveredik a fásultságba; a fiatalokban a cinizmus nő, az idősebbekben a ismét a félelem. S nem lehetetlen, hogy ez a Pártban még illúziókat is kelt; érezvén maga alatt az ernyedést, azzal is áltathatja magát, hogy konszolidálta a helyzetet. Annak, amit Magyarországon közéletnek neveznek, a nemzet eddig is jobbára csak szemlélője volt – most mintha szemlélőként is húzódnék vissza.”

Ennek a szemlélődésnek azonban nagy – a maga nemében egészen varázslatos-fantasztikus – gyümölcseit, bámulatos alkotásokban megtestesülő eredményeit rövid időn belül szinte töményen lehet látni. Ha ez az év, mint említettük, közvetlenül még nem is tükrözheti a nagy változások szemléleti-lélektani „lecsapódásainak” művekben manifesztálódott produktumait: már néhány alkotáson – akárcsak 66-ban és 67-ben – érezni: lappang valami, a lappangás tartós, valami készülődik a mélyben.

Furcsa és váratlan, szokatlan könyvek, szerzők és művek robbannak be ebben a rendkívüli évben (kezdetnek?): elsőnek említendő egy 43 éves, addig tökéletesen ismeretlen, eddig sehol semmit sem publikáló, a rádiónál, majd a bábszínházban(!) dramaturgként dolgozó író, akinek nemcsak hogy ez a legelső műve, de jószerével azt sem tudja róla senki fia, hogy egyáltalán írással foglalkozik. Az *Avraham Bogatir hét napja* az 1947-es Izraelről szól, 1968-ban: a könyv, jelentsük ki rögtön, nem tematikája és – értelemszerűen – nem is írójának származása miatt lesz rövid időn belül világsiker (méltán lehet az 1956 utáni magyar próza egyik kiemelkedő teljesítményeként is emlegetni). Kardos G. Györgynek az Izrael állam létrejöttéhez vezető háború történetében a legizgalmasabb, legfelemelőbb dolog: hogy számára az örök emberi tényező eredeti ábrázolása az egyedül igazán fontos. Méghozzá olyan mélységben és időnként olyan írástechnikai-erkölcsfilozófiai magasságokban, a humánus és az írói empátia olyan magával ragadó erejével, hogy csak szédülten pilloghatunk: a főhős Bogatir, ez az Oroszországból kivándorolt és parasztta lett, tisztességes és óvatos zsidó ember képes felmutatni a türelem és a derű elegyével a bölcs emberszeretet lélekrajzát. Az *Új Tükör* későbbi kiválósága, Szász Imre helytállóan állapíthatta meg róla, hogy az emberi kapcsolatok állandó alakulásának rendkívüli rajzolata teszi igazán gazdaggá valóságossá a regényt: arabok és zsidók, angolok és Oroszország után nosztalgizáló bevándoroltak, megszállók és terroristák, gazdálkodók és egyenruhások, indulat, szerelem és megbékélés – mind-mind együtt – igen komoly élményt adni tudón, egy vérbeli prózaíró remeklésével.

Egy másik, már emlegetett vérbeli prózaíró fura „kettős hattyúdala” is megér egy-két misejellegű megjegyzést: Veres Péter utolsó két műve, az 1968-ban megjelent *Szüülőházam*, „*Hortobágy mellyéke*” és az 1969-ben kiadott, életműzáró *Őszi változások* egymástól ugyan nagyon különböző módon, de végső soron ugyanarra a – szintézis-jellegű – kérdésre keresi a választ, ami nagyjából úgy fogalmazható meg: mi is voltaképpen az igazán rendkívüli ennek a mindenki által rendkívülinek tartott ma-

gyar parasztszeni életében és műveiben? A legelső válaszkísérlet: alighanem a testet öltött maradandóság maga. Az állandóság, az ugyanannak megmaradni tudás páratlan, egyszerre hősiesség-gyönyörű és bámulatra méltó képessége. Veres Péter mind műveiben, mind az ún. hétköznapi életben mindig, mindvégig megmaradt annak a balmazújvárosi magyarnak, akinek született. Miniszteri vagy pártelnöki bársonyszékben, kormányzati villákban és fényes fekete luxusautókban is mindenkoron végtelenül jószándékú, realista, éberem és okosan figyelő, szerepét és lehetőségeit rop-pant józanul mérlegelő ember – földet túró paraszt vagy pályamunkás –, aki minden pillanatban meg tudja őrizni – mindhalálig – tökéletes erkölcsi és írói higiéniáját. Azután: a hűség. A szülőhazájáról szóló kötetben – akárcsak a korszakos jelentőségű, még háború előtti (1939) *Az Alföld parasztságában* – olyan „emberföldrajzi”, néplélektani, szociográfiai-néprajzi tanulmány-paradézást művel, ami csak a legnagyobbak sajátja. Ilyenre csak az az ember képes, aki a legromantikusabb hősszerelmeknél is forróbban és igazabban szereti szülőföldjét. Az *Őszi változások* pedig talán feleletet ad a talán legnagyobb rejtélyre: a híres-hírhedt Veres Péter-i „óvatosság” – Illyés által továbbörökített – jelenségére. Az önéletrajzi ízű karcolatok, jegyzetek, korrajz-eszmefuttatások egy, a szovjet hódoltság első szakaszának vadállati terrorja ellen kidolgozott, sajátos magyar szegényparaszti védekezés mód technikáit tárják elénk: egy tudatosan ápolt-kifejlesztett-karbantartott ál-tájékozatlanság és álnaiv jóhiszeműség páncélatának konstrukcióját – ez a rendkívül okos és hihetetlenül tudatos(an alkalmazott) védelmi erősítésrendszer maximális hatékonysággal működött: az általa imigyen is szolgált közösséget életben tartó sugallatoknak éppen olyan része volt, mint a stafétabotot a következő tizenhárom évre tőle 1970-ben átvett Illyés Gyula pátriárkai működése...

Ha végigpillantunk 1968 irodalmi termésén, fel kell tűnjön egy örömteli, majd-hogynem forradalmas újdonság. (Ami jelzésnek sem akármilyen.) A magyar történelem 1956 utáni rémségei között a talán még a szabadságharc emlékének elfeledtetési kísérleténél is gyalázatosabb bűncselekmény – az ország 1945 utáni, az 1947-es párizsi békeszerződéssel ismét vészterhesen csonkává történt letaglózásáról és ennek következményeiről történő nyilvános beszéd tilalma s így a nemzeti fájdalom erőszakos elfojtása – mintha a legjobban veszendőknél, az elszakított területeken jó két évtizedre totálisan megsemmisítette volna mindazt, amit kisebbségi irodalmaknak, határon túli – erdélyi, délvidéki, kárpátaljai, felvidéki – magyar irodalomnak nevezünk. És amelyek már a két világháború közötti csonka időszakban is bizonyították – nemcsak óriási életképességüket, de az egyetemes magyar irodalom belüli hallatlan eredetiségüket éppúgy, mint színvonalban, tematikai-szemléleti frissességben-tisztességben az anyaországgal való tökéletes egyenrangúságukat (sőt olykor még kifejezetten élenjáró szerepüket) is. Több olyan mű is megjelenik – a korábbi, hosszú évekig tartó korszak hallgatása vagy említési sem igen érdemes, nem ép-

pen jelentékeny „termései” után – amelyek az egyes elszakított területek irodalmi újjászületését jelzik. A nyitány – stílszerűen – az 1945 után a cseh uralmat, majd a visszacsatolást követően közvetlenül a hódítóhoz került nemzetrész, Kárpátalja – a legkisebb és a „legfiatalabb” önállóan vizsgálандó magyar „területi” irodalom – berkeiből érkezik: még 1963-ban készül el, végül – más „áttörőket” megelőzve – 1965-ben jelenik meg Kovács Vilmos középponti jelentőségű regénye, a *Holnap is élünk*. Amely nemcsak hiteles, átfogó képet próbál adni a Szovjetunióhoz erőszakolt 150 ezres kárpátaljai magyarság sorsáról, de a rettenetes szenvedések és az iszonyú kiszolgáltatottság megidézésével párhuzamosan képet ad arról is, hogy – Görömbei András szavaival – „milyen megbéklyózó akadályokba ütközik a nyitott gondolkodás és őszinte szókimondás embere a negyvenes évek végén és az ötvenes években, de még a szellemi nyitódásról elhíresült XX. pártkongresszus utáni években is a Szovjetunióban.” Kovács Vilmos regényéről valóban elmondható, hogy a kárpátaljai magyarság több sorsproblémáját vetette felszínre, mint az egész ottani magyar próza együttvéve. A főhős, Somogyi Gábor festőművész önéletrajzi elemekkel jócskán fölruházott alakján keresztül éppúgy sikerült egy egész korszak hiteles, pontos atmoszféráját megragadnia, mint a sztálini és poszt sztálini szovjet világba kényszerült magyar élet érzékletes, plasztikus képét megrajzolnia. Hogy mindezért mi mindent is kaphatott – akkor, a Szovjetunióban! – a szerző, arról Kárpátalja kitűnő, sajnos, szintén túl korán eltávozott irodalom- és művelődéstörténésze, S. Benedek András (1947–2009) ezt írja: „Kovács Vilmos túlságosan is szabad és túlon túl tehetséges.(...) A névtelen feljelentők az ötvenes évek elejét idéző hangnemben támadnak.” A regény kézírata enyhén szólva hosszasan időzik a lektoroknál, s a lektoroknak becézett cenzorok éberségének köszönhetően többszöri változtatásokra kényszerítve nyer(het)i el végleges formáját. De még így is megmarad a kárpátaljai magyarság legelső számú, örök-klasszikus művének, amely 1945 és 1956 után legelsőként hívta fel a figyelmet erre a nemzetrészre és „az akkor még szinte csak potenciálisan létező kárpátaljai magyar irodalomra.” S. Benedek hozzáfűzi: „a *Holnap is élünk* ugyanakkor jellegzetes költő-regény, érzések és érzelmek, lírai reflexiók sorozata, amelyeket csak néhol szakít meg egy-egy dokumentumszínezetű beszélgetés, vélhetően megtörtént ’tárgyalások’ rekonstrukciója. Nem kapunk tehát panoramatikus képet a tájegység életéről, a kisebbségi sors alakulásáról, a könyv megmarad a közismertnek hitt tények illusztrációs szintjén. Amiről viszont érzékletes képet kapunk: az irodalomban és az irodalomért folyó harcok különleges küzdőtere.” Amiben, tegyük hozzá, „cseppben a tenger”-jelleggel az egész szovjet hódoltságban sínylődő kárpátaljai magyar világ benne van...

A titói Jugoszláviához (újra el)csatolt délvidéki magyarsággal történt talán a legpokolibb a változatos inferno-féleségeket megjárt magyar nemzetrészek közül: az 1944-es magyarirtás arányaiban és következményeiben egyaránt, máig hatóan a leg-

tragikusabb minden legújabbkori nemzeti csapások között. A szisztematikus ivartalanítás és az elképesztő mérvű félelemkeltés sehol sem hatott olyan elképesztő erővel és hatékonysággal, mint itt: a nemzeti tudatban, tartásban, kollektív cselekvési hajlamban felmérhetetlen károkat okozott. Mindent eldöntő része volt abban, hogy Dudás Károlynak (1947–), a délvidéki magyar irodalom egyik első emberének iszonyú önkritikával, így kellett jellemeznie önmagukat: „lesütött szemű, büntudattól és kisebbségi érzéstől terhelt, vészesen fogyatkozó kisebbséggé idomítottak bennünket.”

A szembenézést mindenesetre itt is az irodalom kezdte el: a több tízezernyi áldozatot követelő etnikai tisztogatás nyomtatásban legeslegelőször Burány Nándor már említett, 1968-as *Összeroppanás* című regényében jelenik meg: egy fiatal orvos éjszakai vívódásainak, emlékezéseinek monológjaiból kibomló vallomásban fordul elő – és ezt a legelső fecskét igen sokáig nem követi újabb... Miként a felvidéki magyar irodalomban is csak két ember, Fábry Zoltán és Dobos László (1930–2014) merészel a közösséget ért meghurcoltatásokról írni: előbbi író már említett, *Stószai délelőttök* című, magyar és világirodalmi hagyományokat feldolgozó esszégyűjteményének függelékében közzéteszi a cseh és a szlovák értelmiségnek címzett, *A vádlott megszólal* című – elkészültekor, 1946-ban közölni mindhiába próbált – kiáltványát, amelyben – Husz Jánost idézve mottóként („keresd az igazat, hallgasd az igazat, tanuld az igazat, szeresd az igazat, mondj igazat, őrizd az igazat, óvd az igazat mindhalálig!”) szót emelt a felvidéki magyarság jogfosztottságával és üldözésével szemben. Dobos László még 1967-ben megjelent, *Földönfutók* című regénye a magyar és a szlovák főhős párhuzamos sorsának felmutatásával érzékelteti a történelmi tényeket: míg a hontalanná tett, űzött író magyarságának, a repülő magánéleti gondjainak lesz az áldozata...

Előfordul olykor, hogy emblematicus lett versekről sem ismer az ember megdöbbentő tényeket. Például hogy az 1956 utáni erdélyi magyar költészet egyik legcsodásabb darabja, a hetvenes évek végétől, de főleg a nyolcvanas években országszerte ismertté lett Farkas Árpád-vers, az *Apáink arcán* – amit Püski Sándor (1911–2009) nem véletlenül tett(etett) a költő 1991-es, *A szivárgásban* című gyűjteményes kötetének élére –, már egy éppen-csak-huszoneves ifjú poéta legelső opuszában (a már emlegetett, 1968-as *Másnapos ének*-kötetben) megtalálható...

Erről a kötetéről, amely alighanem az erdélyi líra (és általában: az elszakított területek költészetének) igazi nagy (újra)betörését jelenti az egyetemes magyar irodalomba, joggal írhatja Farkas Árpád monográfusa: a robbanó fiatalság valóságos detonációja, „erős, hangos, reménységgel, tettvággyal telt.” Ugyanakkor az ifjonti lélek minden gyötrelme is előttünk: „a *Másnapos ének* című kötet: megannyi küzdelemvers” – valóban, az edződés, a későbbi megacélozódás stációi éppúgy élénk táródnak, mint a nagy nyitó vers alapja, mindezt Cs. Nagy Ibolya igen eredeti kifejezéssel „a népbeépülés parancsának” nevezi. Ilyen programadás 22 éves fejjel, az Úr 1968-dik

esztendejének magyar világában... enyhén beleszédülni lehet. Szenvedélyes morális-közéleti, rendkívül eredeti hang, fiatalosan friss könnyedség és súlyos – nemzeti szellemű – világ- és életszemlélet. Az egyik legszebb legújabb kori erdélyi versként számon tartott *Apáink arcán* pedig ezer-egynéhánszáz esztendő megtartó erejének megrendítő, a legnagyobb magyar költemények közé illő megvallása:

*„Itt Erdélyben a suvadásos dombok
a férfiakban éjjel mélyre szállnak.
Reccsenve nőnek meg a pofacsontok
s a vízmosások szemekben az árnyak
nézik, nézik évezredes hosszan,
hogy a türelem partjain milyen erdő ég el.*

*Hiába kentétek be a füves rétet
útjelzőkkel és piros borjúvérrel,
mert felzúg makacs hajuk az éjben
és erdőtűzként világít,
forradalmas — szép arcuk foszforeszkál,
hogy megleljük az utat hazáig
fiúk
fiúk, viháncoló csitkók a vad szelekben,
ha netalán az űrig nem sikerül szállnunk,
s e rögös földre mégis visszatérnénk,
... csak lábujjhegyen! halkan!
Apáink hűlő, drága arcán járunk.”*

Aki 1964-ben, 30 évesen a Szivárvány-antológiában még fiatal íróként aposztrofáltatott – alig négy esztendő múltán már szinte teljes fegyverzetben (vértzetben?) lép elő: Csurka István (1934–2012), idestova harminc éven át a magyar irodalmi, szellemi és politikai élet fenegyereke és korszakos, nagy alkotója – óriási dráma- és prózaírói tehetsége mellett a kor legvilágosabban szemlélődő-ítélkező, sokak szerint látónoki képességű politikai gondolkodója és publicistája. Tulajdonképpen ő is ekkortájt érkezik: *A ló is ember* című kötete több ígéretes korábbi mű (*A mélység vándora* – 1956, *Hamis tanú* – 1959, *Moór és Pál* – 1965) után az első igazán „mélycsurkai” alkotás: úgy dedikálja legkedvesebb barátjának: „Baláznak szeretettel, lósággal” – mert a „lóság” középponti jelentőségűvé, kulcsfogalomává válik az évtizedeken át „főfő lóversenyesként” ismert Csurka világszemléletében (is). Ami mindebből – hogy végső soron a lóverseny: maga az élet (vagy legalábbis élet-esszencia), a gondnak, az örömmnek, a szenvedésnek és a boldogságnak olyan dinamikus-sajátságos keveréke,

amely lenyűgözi, rabul ejti az embert – az igazán érdekes: nem egyéb, mint annak a „világmegcsúfoló” szándéknak a manifesztuma, amiről igen éleselméjűen Galsai Pongrác értekezik Csurkával és műveivel kapcsolatban. „Löversenytemájú írásaiban a pacákok a meggazdagodás reményében adják el a kabátjukat, szemüvegüket, mankójukat. Csurka hajszoja és megveti a pénzt. (...) Tisztességes munkával rengeteg pénzt szerezni? Igen nehéz... Marad tehát a játék. Csurka a 'nagy sansz' reményében, önemésztő szenvedéllyel, életveszélyesen játszik. Játékossága nem babra megy, világmegcsúfoló szándékával függ össze.” A *ló is ember*-kötetben szereplő egyik írás címével-mondandójával is megmagyarázható mindez: *Létezés-technika*. A létezés-technika eme fajtája pedig egy olyan, álságos és mindenható mosolygó hóhérral – a forradalmat idegen hatalom oldalán leverő, szovjetbérenc kádári rendszerrel – szemben alkalmaztatik, amivel szemben csakis ilyen vagy ehhez hasonló „trükkös” módszerek (pótszerek?) segíthetnek. Úgy-ahogy... A „világmegcsúfoló szándék” pedig a dac leánykori neve, korabeli álcahálója. Ezért (is) mondható, hogy hát hiszen a ló is ember. (Így-amúgy alighanem jobban és különbül, mint „ezek”...)

Váratlan-csöndesen, szinte „fű alatt” lát napvilágot nagyjából ugyanekkor egy 65 éves, divatosnak, párttámogatottnak egyáltalán nem mondható irodalomtörténész, Bisztray Gyula (1903–1978) vaskos, igen-igen rokonszenves könyve: *Jókedvű magyar irodalom*. (Bisztray a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tanul, Áprily Lajos az irodalomtanára, 1936-tól a *Magyar Szemle* főszerkesztő-helyettese, 1945-ig a Vallás-és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozik, leghíresebb műve az 1943-ban megjelent *Író és nemzet*. Ennyi bőven elégséges a – szerencsés! – pusztá megtúrtságához.) A kötet – „egy újfajta gyűjtemény-típus kísérlete” – a magyar irodalmi anekdotakincs egyszerre lelkiismeretes és könnyed, valóban jókedvű és tiszteletteljességében is példásan szórakoztató kollekcója, a régi századok prédikációitól Pázmányon, Zrínyin, Dugonicson és Csokonain át Arany Jánosig és Jókai Morig, Mikszáthtól Ady váradi csendháborításaiig, Kosztolányi és Karinthy „polgárpukkasztó” játékaig és József Attila Nagy Lajossal közös szóvicc-gyártássorozatáig. Szokatlanul üdítő színfolt, igazán egyedi darab ez 1968 baljós fordulatokat hozott évében, midőn a közvetlen tapasztalatok hatására a magyar irodalom jókedve talán már csak Örkény – 68-ban önálló kötetben is kiadott – *Egyperces novelláinak* akasztófahumorában érhető tetten („1949 – Rajk László külügyminisztert, a párt régi harcosát, saját kérésére halálra ítélték. A kivégzés a kölcsönös egyetértés és bizalom jegyében folyt le, kisszámú meghívott előtt.” „Hogylétemről – Jó napot. – Jó napot. – Hogy van? – Köszönöm, jól. – És az egészsége hogy szolgál? – Nincs okom panaszra. – De minek húzza azt a kötelet maga után? – Kötelet? – kérdeztem hátrapillantva. – Azok a beleim.”), vagy jobbra már csak olyasféle jelenetekre korlátozódhat, mint amikor a Hungáriában Csurka és jó cimborája, Zelk Zoltán egy versenynap után jó nagyot röhög egy esős-boros őszi magyar éjszakán...